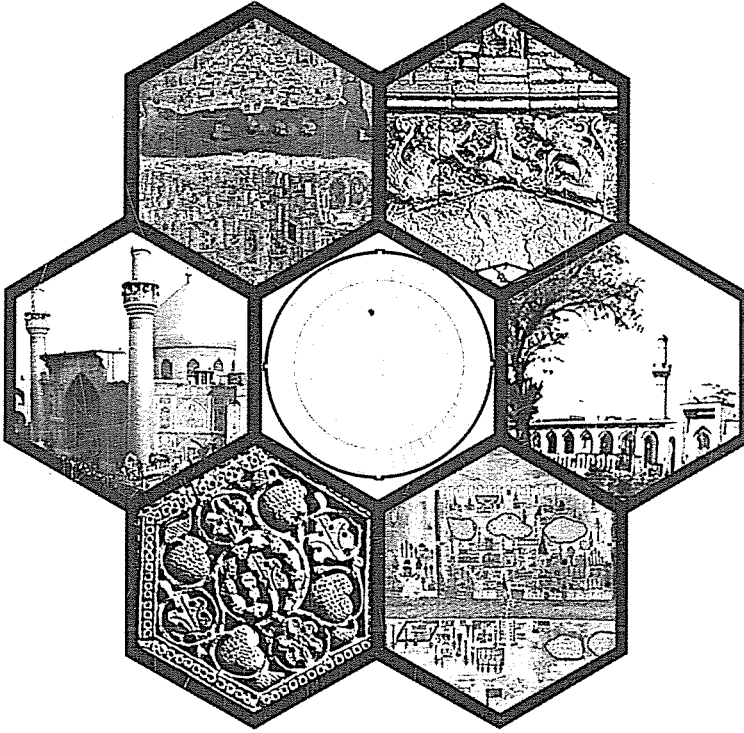

İSLAM MEDENİYETİNDE
BAĞDAT
(MEDİNETÜ'S-SELÂM)
ULUSLARARASI SEMPOZYUM

7-8-9 KASIM 2008

İLÂHİYAT
FAKÜLTESİ

Ümraniye
Belediyesi

Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü

Marmara University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts

&

İslâm Konferansı Teşkilatı, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)

Organisation of Islamic Conference, Research Centre for Islamic History, Art and Culture

İSLAM MEDENİYETİNDE BAĞDAT (MEDÎNETÜ'S-SELÂM) ULUSLARARASI SEMPOZYUM

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON
BAGHDAD (MADINAT al-SALAM) IN THE ISLAMIC CIVILIZATION

المؤتمر الدولي بغداد (مدينة السلام) في الحضارة الإسلامية

7-9 Kasım / November 2008

Bağlarbaşı Kültür Merkezi

Üsküdar- İSTANBUL

TÜRKİYE

PROGRAM

Ümraniye Belediyesi'nin katkılarıyla

Sponsored by Ümraniye Municipality

ÇAĞDAŞ ARAP TARİHÇİLERE GÖRE BAĞDAT'TA OSMANLI YÖNETİMİ

*Doç. Dr. Eyup BAŞ**

Bilindiği üzere Bağdat, 1508'de Safevîlerin eline geçmesinden Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1534'te alınmasına kadar Safevîlerle Osmanlılar arasında uzun mücadelelere sahne olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın fethinden sonra da esasında mücadele bitmemiş, 28 Kasım 1623'te Bağdat tekrar Safevîlerin eline geçmiştir. Bağdat, ancak on beş yılın ardından 15 Ekim 1638'de tekrar Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Söz konusu tarihten sonra çeşitli tarihlerde pek çok kuşatmaya maruz kalmış olan Bağdat, Lozan Antlaşması'na (1923) kadar hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmıştır. Bağdat, Osmanlı Devleti'nin eski idarî taksimatında, aynı isimle anılan eyaletin merkezi olmuştur ve 18 sancağa ayrılmıştır.

Yukarıda kısaca arz ettiğimiz tarihî süreçte, Osmanlı'nın Bağdat'ta nasıl bir yönetim sergilemiş olduğuna dair Osmanlı tarih literatüründe hayli bilgi bulmak mümkündür. Söz konusu dönemler, Osmanlı tarih yazarlarınca şüphesiz yönetimin hassasiyetleri gözetilerek anlatılmıştır. Özellikle Osmanlıların, buraya yapmış oldukları hizmet ve yatırımlar, yapmış olduğumuz ön araştırmalarda son derece dikkat çekici şekilde ele alınmıştır. Ancak bu durumun Araplar tarafından kaleme alınmış eserlerde nasıl işlendiği kanaatimizce merak konusudur ve yine yapmış olduğumuz ön araştırmalar söz konusu merakımızda haklı olduğumuzu göstermektedir.

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Tebliğimizde, Bağdat'ın Osmanlı yönetimi altında geçirdiği dönemleri, çağdaş Arap tarihçilerinin anlatılarına göre sunmaya çalışacağız.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, tebliğ konumuzu belirlerken ilk düşüncemiz Arap dünyasında tarihçilikleriyle öne çıkmış olup, bu alanda araştırmalar ortaya koymuş yazarların görüşlerini bir araya getirmektir. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde özellikle "Arap tarihçileri" ifadesinin kimi zaman dar, kimi zaman da bir takım veri eksiklikleri nedeniyle yetersiz kaldığını gördük. Bu nedenle farklı bilim dallarına mensup veya branşını tespit edemediğimiz bazı yazarların da tebliğimizde görüşlerine yer verdiğimizizi belirtmek isteriz.

Konu ile ilgili kaynakçanın nitelik ve niceliğine gelince, bu noktada karşımıza gerek yazın türü gerekse içerik sunumu bakımından oldukça dağınık bir malzemenin çıktığını söyleyebiliriz. Bu durum çalışmayı hayli zorlaştıran bir nokta olmuştur. Neticede çok sayıda araştırma incelenmesine rağmen, tebliğ konumuzu aydınlatacak oldukça az sayıda yazardan istifade edilmiştir.

Sunuma geçmeden önce, konu ile ilgili görüş ve bilgilerini tespit ettiğimiz Arap yazarları şu şekilde sıralayabiliriz:

- Prof. Dr. Abdülcelîl et-Temimî, Osmanlı Araştırmaları Merkezi Başkanı, Tunus.
- Prof. Dr. Abdulhamid Ebû Süleyman,
- Prof. Dr. Imâd Abdüsselâm Raûf, Bağdat Üniversitesi Tarih Fakültesi
- Ömer Musa Bâşâ,
- Sâtı' el-Husarî,
- Prof. Dr. Salih Ahmed el-Ali, Irak Bilim Akademisi Başkanı ve Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Tarihi
- Prof. Dr. Salih el-Âbid, Bağdat Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Çağdaş Arap Tarihi Bölümü
- Dr. Alâ Musa Kâzım Nevris
- Abdülkerim Râfık,
- Abdülrezzâk el-Hilâlî
- Dr. Mustafa Cevâd ve Dr. Ahmed Sûste
- Abbâs el-Azzâvî
- Prof. Dr. Abdülaziz eş-Şennânî

Adlarını sıraladığımız yazarların ulaştığımız ve yararlandığımız eserlerdeki malzemenin dağınıklığını göz önüne alarak, tebliğ konumuzu Bağdat'ta I. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi ve II. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi şeklinde iki ana başlıkta sunmamız mümkün olacaktır. Çünkü yazarların bir bir ele alın-

ması, tebliğ metni içerisinde tekrarlarla yol açacağı gibi bazı yazarlardan da çok az miktarda bilgi ve görüş aktarılmasına sebep olacaktır.

1. Bağdat'ta I. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 yılındaki fethiyle ilk kez Osmanlı idaresi altına girmiş olan Bağdat'ın, 28 Kasım 1623'te tekrar Safevîlerin eline geçinceye kadar Osmanlı yönetiminde kaldığı süre, Arap tarihçilerce genel olarak olumlu bir bakış açısıyla anlatılmıştır.

Örneğin Bağdat Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Çağdaş Arap Tarihi Bölümü profesörü Sâlih el-Âbid, Bağdat'ın Osmanlıdan önce kaçınılmaz olarak çeşitli dönemlerde inişli-çıkışlı zamanlar yaşadığını ve Osmanlı döneminde de durumun aynen devam etmiş olduğu gerçeğini dile getirerek, Osmanlı döneminde Bağdat'ın her zaman iyi zamanlar yaşamış olduğunu savunmanın yanlış olacağını belirtmiştir.¹ Bağdat'ın Safevîler elinde bulunuşunu Osmanlıya göre daha tehlikeli bulduğunu belirten yazar, şehre Osmanlı'nın girişi ile Safevîlerin girişi arasındaki farka dikkat çekerek, Osmanlı padişahının ordu yönetimine verdiği talimatların herkesçe bilindiğine dikkat çekmiştir. Nitekim yazar Kanuni döneminde düzenlenen Irak seferi sonrası Sadrazam'ın Bağdat'a girişini anlatırken, dikkat çektiği bir nokta var ki o da padişahın ordu yönetimine verdiği uyarı ve nasihattir. Buna göre ordu şehre korku salmamalı, halka eza ve cefada bulunmamalı, onların hoşnutluğunu kazanmalı, yörenin ileri gelenleriyle ilişkiler kurulmalı ve güçlendirilmeli, mukaddes kabul edilen yerler ziyaret edilmelidir. Ayrıca bir bayındırlık projesi emri söz konusu ki, bunun en önemlisi Kerbelâ'yı sel felaketlerinden koruyacak ve sulama ile tatlı su ihtiyacını karşılamak üzere Fırat nehrinden gelen suyu tutacak bir barajın (sedd-i türâbî) inşasıdır.²

İdari taksimat bakımından Bağdat'ın durumunu dile getiren yazarlar genel olarak Osmanlıların Irak bölgesini ele geçirince, orasını 4 vilayete ayırmış oldukları üzerinde durmuşlardır. Bu vilayetler şunlardır:

2. Bağdat (merkezle birlikte 18 sancak)
3. Musul (6 sancak)
4. Şehrzor (21 sancak)
5. Basra

¹ Sâlih el-Âbid, "Ahdi'l-hükmi'l-Osmânî el-evvel", *el-İrâk fi't-tarih*, edt. Salih Ahmed el-Ali, Bağdat 1983, s. 578.

² Sâlih el-Âbid, "Ahdi'l-hükmi'l-Osmânî el-evvel", s. 572. Ayrıca bk. Abdülkerim Râfîk, *el-Arab ve'l-Osmâniyyûn (1516-1519)*, Dimaşk 1993, s. 68.

Bunlardan Bağdat valisi en geniş yetkiye sahip olmuştur. Vilayette ayrıca şu görevliler bulunmuştur:

- Kethudâ (Konuşma dilinde “Kehiyye”): Vali yardımcısı olarak görev yapmıştır.
- Defterdar
- Kadı ve yardımcıları olan Subaşı ile İhtisab Ağası
- Mektubcu
- Mühürdar
- Haznedar
- İhtişâmât Ağası (Reis-i Tefrîşât)
- Ruznâmecî.³

Ezher Üniversitesi Beşerî Araştırmalar Fakültesi Modern Tarih Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Abdülaziz Muhammed eş-Şennâvî de, Bağdat’ta ilk Osmanlı hâkimiyetinin kuruluşunu, önceki yönetimlerle karşılaştırarak anlatmaya çalışmıştır. İfadelerine göre Irak, XIII. yüzyıl ortalarında Hulagu komutasındaki Moğol istilasıyla daha sonra XVI. asır başında Safevî Şah İsmail ile gelen İran ihtilaliyle çok büyük yıkım ve düşüş yaşamıştır. Şah İsmail Şiiliği yaymada çok çaba göstermiş ve başarılı da olmuştur. Sünnî imamı kılıçtan geçirmiş ve onların ileri gelenlerinin mezarlarını da yerle bir etmiştir. Öyle ki neredeyse Şiiler Sünniler kadar etkin ve güçlü olmuşlardır. Kanuni Sultan Süleyman 1534 sonlarında Irak’ı fethettiğinde bu iki taife arasında denge siyaseti gütmüştür. Aynı zamanda Kuzey Irak’taki Kürt varlığını da kabullenip, oradaki yönetimi Kürtlere bırakmıştır. Çünkü padişah Araplara da aynı tavrı göstermiş, yönetimi onların önde gelenlerine bırakmıştır. Kanuni, Osmanlı fetminden itibaren Bağdat eyaletini Irak’ın en büyük ve en önemli eyaleti olarak göstermiştir. Bağdat Paşası, Irak’taki diğer vilayet paşalarının rütbece en üstü kabul edilmiştir. Bâb-ı Âlî Bağdat vilayetine, bütün vilayetler dahil olmak üzere Irak’ı tüm tehlikelerden korumayı vaad etmiştir. Ancak Bağdat Paşalarının nüfuzu, Osmanlı hâkimiyetini uzun süre devam ettirecek kadar güçlü ve etkin olmamıştır.⁴

Bağdat’ın I. Osmanlı hâkimiyetindeki durumuna değinmiş yazarlardan Abdülkerim Râfîk, şehrin Arap yarımadasındaki ve hatta İran şehirleri arasın-

³ Sâlih el-Âbid, “Ahdi’l-hükmi’l-Osmânî el-evvel”, s. 573-574. Ayrıca bk. Abdurrez-zâk el-Hilâlî, *Tarihu’t-ta’lîm fi’l-İrâk fi’l-ahdi’l-Osmânî* (1638-1917), Bağdat 1959, s. 27; Abdülkerim Râfîk, *el-Arab ve’l-Osmâniyyûn*, s. 68.

⁴ bk. Abdülaziz Muhammed eş-Şennâvî, *ed-Devletü’l-Osmâniye (Devletün İslâmiyye Müfterâ Aleyhâ)*, Kahire 1980, II, 753.

da en önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş olduğundan bahsederek, çok sayıda yabancı seyyahın burayı ziyaret ettiğinin bilindiği üzerinde durmuştur. Örneğin verdiği bilgilere göre Caesar Frederigo 1563'te Bağdat'ı ziyaret ettiğinde, şehirde çok sayıda yabancı tüccar gördüğünü anlatmış, 1590'da şehri gördüğünü anlatan Anthony Shirley ise şehirdeki ticari canlılığı anlatırken hem çok çeşitli ve bol mallardan hem de uygun fiyatlarından bahsetmiştir. 1583'te şehri ziyaret etmiş olan Ralph Fitch de aynı fikirdedir. Bu dönemle ilgili olarak yazar şehrin doğusunun sur ve hendeklerle çevrilerek kale haline getirildiğini, batısının ise açık ve kocaman bir köy görünümünde olduğunu dile getirmiştir. Anlatıya göre şehirde bakır, gümüş ve altın paraların basıldığı bir de darphâne yapılmıştır.⁵

Bağdat Üniversitesi tarih profesörlerinden İmâd Abdüsselâm Raûf, *et-Tarih ve'l-müerrihûne'l-İrâkıyyûn fi'l-asri'l-Osmânî* adlı eserinde, I. Osmanlı hâkimiyeti dönemini nisbî istikrar dönemi olarak adlandırmaktadır.⁶

İstikrar konusunu vali tayinlerinin sıklığına bağlı bir şekilde işlemiş olan Dr. Mustafa Cevâd ve Dr. Ahmed Sûste de, ortak kaleme aldıkları *Delîlu Harîtatü Bağdâd el-Mufasssal* adlı eserlerinde Bağdat'ın I. Osmanlı hâkimiyeti döneminde daha istikrarlı olduğunu belirtmişlerdir. Zira II. dönemde hemen her üç yılda bir yapılan vali değişiklikleri Bağdat'ta istikrarı yok etmiştir.⁷

2. Bağdat'ta II. Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi

Daha önce I. Osmanlı hâkimiyetine ilişkin bilgi ve görüşlerine yer verdiğimiz **Sâlih el-Âbid**, Bağdat'ın Osmanlı'dan önce çeşitli dönemlerde inşili-çıkışlı zamanlar yaşamış olduğunu, bunun Osmanlı döneminde de aynen devam etmiş olduğunu belirterek "Osmanlı yönetiminde Bağdat her dönem iyi zamanlar yaşamıştır." demenin yanlış olduğuna dikkat çekmiştir. Ona göre, devletin duraklama ve gerileme dönemleri Bağdat'a aynen yansımıştır.⁸ İlk dönem için pek eleştiride bulunmamış olan Sâlih el-Âbid, Osmanlı'nın ve Safevîlerin Bağdat'a hakim olma mücadelelerinin şehirde çok ciddi şekilde maddi ve manevi yıkıma neden olduğunu anlatırken, şehrin 1639-1704 yılları arasında 39 vali yönetiminde bulunduğunu, bunların 4'ü hariç diğerlerinin şehre hiçbir kalıcı hizmet ve eserlerinin olmadığını yapılan araştırmalarda belirtildiğini belirtmiş, bu durumu söz konusu mücadelenin şehre zararlarına örnek

⁵ Abdülkerim Râfîk, *el-Arab ve'l-Osmâniyyûn*, s. 112.

⁶ İmâd Abdüsselâm Raûf, *et-Tarih ve'l-müerrihûne'l-İrâkıyyûn fi'l-asri'l-Osmânî*, Bağdat 1983, s. 19.

⁷ Mustafa Cevâd-Ahmed Sûste, *Delîlu Harîtatü Bağdâd el-Mufasssal*, Irak 1958, 229.

⁸ Sâlih el-Âbid, "Ahdi'l-hükmi'l-Osmânî el-evvel", s. 578.

olarak göstermiştir. Yazarın ifadelerine göre zikredilen tarihler arasında şehrin kalesine üç burc eklenmiş, el-Ezbek Camii ve Haseki Camileri inşa edilmiş, Dicle nehri temizlenmiş ve bir de medrese yapılmış. Bunları yetersiz gördüğünü belirten yazar, sık vali değişikliğinin şehirde her yönden istikrarsızlığa sebep olduğunu kaydetmiştir.⁹

Osmanlı Devleti'nin Bağdat'taki ikinci hâkimiyet dönemine ilişkin görüşlerine rastladığımız Dr. Mustafa Cevâd ve Dr. Ahmed Sûste ise, ortak kaleme aldıkları *Delîlu Harîtatü Bağdâd el-Mufasssal* adlı eserlerinde Bağdat'ın, gerek Kanuni gerekse Sultan IV. Murad döneminde müstakil bir idareye sahip olduğu, yönetici olarak atanana valilerin "vezir" olarak da adlandırılmış olduklarını ifade ettikten sonra, özellikle vali tayinlerine ilişkin şu eleştirilerde bulunmuşlardır: "Bağdat'ta I. Osmanlı hâkimiyeti devrinde 32 vali, II. Osmanlı hâkimiyeti devrinde 102 vali görev yapmıştır. Özellikle II. dönemde hemen her üç yılda bir yapılan vali değişiklikleriyle Bağdat'ta istikrar bozulmuştur. Bu durum Bağdat için hiç iyi olmamıştır. Hele değişme sıklığının birkaç aya düştüğü zamanlar Bağdat için çok kötü olmuştur. Bağdat bu dönemlerde ve bazı despot, dinleri mal-mülk edinmek ve ağır vergiler koymak olan valiler zamanında türlü musibetlerle karşılaşmıştır. Şehir yönetimlerine ilişkin valileri bağlayıcı özel bir kanun bulunmaması nedeniyle, Irak'ın Osmanlı başkenti İstanbul'dan uzak oluşu, ulaşım zorluğu vs. gibi sebeplerle de bölge yöneticileri çok bağımsız hareket etmişlerdir. Bu nedenle Bağdat çok felaketler ve afetler yaşamış, özellikle hükümetin kabilelerle çatışması şehirde savaş ortamı oluşturmuş, böylece Bağdat hemen hiç istikrar ortamı olmamıştır. Valiler bu durumdan istifade etmeye çalışmışlar, muhalifleri öldürmüşler, mallarına el koymuşlardır. Bu şekilde sayısız felaketler ve karışıklıklar yaşanan Bağdat, tayin olunan valilerin memleket yararını düşünmemeleri sebebiyle çok can ve mal kaybı yaşanmıştır."¹⁰

Yazarlar kudret ve samimiyetiyle en meşhur Bağdat valisi olarak Midhat Paşa'yı (1868-1871) kabul ettiklerini dile getirerek, onun genel olarak Irak'ta, özelde ise Bağdat'ta çok ciddi ıslahatta bulunmuş, sosyal ve iktisadi kurumlar ve hayır projeleri gerçekleştirmiş olduğunu belirtmişlerdir. Yaptıklarının yıllar sonra onun adıyla anılmış olduğunu ifade eden yazarlar, Midhat Paşa'nın üç yıllık valiliği süresinde yaptıklarını şu şekilde özetlemişlerdir: "Midhat Paşa üç yılda çok sayıda ilmi kurum inşa ettirmiş, çeşitli idarî ve sosyal kurumlar açmıştır. Örneğin Mekteb-i Rüşdî Askerî, Mekteb-i Askerî el-Melikî, Mekteb-i Hamidiyye; çok sayıda medâris-i ibtidaiyye, medresetü's-sani, müsteşfa'l-

⁹ Sâlih el-Âbid, "Ahdi'l-hükmi'l-Osmânî el-evvel", s. 587.

¹⁰ M. Cevâd-A. Sûste, *Delîlu Harîtatü Bağdâd el-Mufasssal*, s. 229-230.

gurabâ, Maarif, nüfus ve belediye daireleri, es-Süknetü'l-askeriyye (kışla), askerlerin kıyafetleri için dikimevi (abahâne) kurmuştur. Midhat Paşa ayrıca bir vilayet matbaası kurmuş, bir de ez-Zevrâ adlı resmî bir gazete neşrettirmiştir (1869). Bağdat'ta neşredilmiş olan ilk resmi gazetedir. Türkçe ve Arapça olarak neşredilmiştir. Bağdat'taki Osmanlı hâkimiyetinin sonuna dek yayına devam etmiştir. Ayrıca su deposu yaptırmış, Bağdat ve Kâzimiyye arasında çalışan ve atla çekilen tramvay hattı açmıştır. Bağdat'taki ilk nüfus sayımını da (1869) Midhat Paşa yaptırmıştır. Paşanın ayrıca petrol arama projelerinin olduğu bilinmektedir.¹¹

II. Abdülhamid 1876'da I. Meşrutiyet'i ilan edip Meclis-i Nüvvâb'ı oluşturduğunda Bağdat'tan da parlamenter seçildiğine ve Osmanlı başkentine gönderilmiş olduğunu belirten Dr. Mustafa Cevâd ve Dr. Ahmed Süste, söz konusu durumun bir ay sürdüğünü, ardından parlamentonun kapatılıp istibdadın yeniden başlamış olduğuna değinmişlerdir. Bir anlamda II. Meşrutiyet'e kadar gerçekleşen yönetim tarzına eleştirilerini devam ettirmişlerdir. Zira 1908'de yeniden anayasal düzene geçilince bazı değişikliklerin meydana geldiğini, hükümetin divanlar kurduğunu, Bağdat şehrinin medenileşmeye ve bayındır hale gelmeye başladığını, çok sayıda erkek okulu, üç tane de kız okulu kurulduğunu, bu resmi ilk okullara Arap dilinin öğretimi ile ilgili dersler girdirildiğini, zira daha önce bu okullarda sadece Türkçe öğretildiğini, Bağdat'ta ayrıca Daru'l-muallimîn ve medresetü'l-hukuk açıldığını, ayrıca resmî ve ilmi enstitüler kurulduğunu, çok sayıda mescit yaptırıldığını ve mevcutların restore edildiğini anlatmışlardır.¹²

Osmanlı Devleti'nin Bağdat'taki ikinci hâkimiyet dönemine ilişkin görüşlerine rastladığımız bir diğer yazar ise *Sâtı' el-Husari*'dir. Yazarın, *el-Bilâdü'l-Arabiyye ve'd-Devletü'l-Osmâniyye* adlı eseri, konu açısından çok önemlidir ve aynı zamanda böyle bir konunun çalışılmasının daha önce işaret ettiğimiz birtakım güçlüklerini net olarak göstermektedir. Zira eserde çeşitli zaman dilimlerinde Arap memleketlerindeki Osmanlı yönetimi ele alınmaktadır. Bu haliyle bizzat Bağdat ile ilgili bilgileri bulmak hayli güç olmuştur.

Husari'nin çalışmasında dikkatimizi çeken hususlardan birisi yazarın "Tanzimat Döneminde Arap Memleketleri" başlığı altında bazı bilgileri aktarırken Bağdat ile ilgili olarak kaydetmiş olduğu şu ifadeleridir: "Tanzimât'ın uygulanması tüm Arap bölgelerinde aynı sürat ve kapsamda denilecek şekilde uygulanmamıştır. Mısır iç işlerinde serbest olacak şekilde devletten ayrılmış ve diğer Arap memleketlerine göre farklı bir konum elde etmiştir. Suriye, Beyrut

¹¹ a.g.e., s. 230-231.

¹² M. Cevâd-A. Süste, *Delîlu Harîtatü Bağdâd el-Mufasssal*, 233.

ve Halep ilk uygulanan yerlerdendir. Fakat Bağdat ve Basra'da ise bunun uygulamaya geçirilmesi çok daha yavaş ve sınırlı olmuştur. Yemen ve Hicaz bölgelerinde ise uygulamaya dair hiç bir şey gündeme gelmemiştir.”¹³

Yazar Tanzimat'ın ilanıyla birlikte aşırı bir merkezîyetçilik anlayışının ortaya çıktığından bahsederek, Arap vilayetlerindeki valilerin yetkilerinin kısıtlandığını, neticede Arap beldelerinin bundan çok zarar gördüğünü belirtmiştir. Buna da Bağdat'ta valilik yapmış olan Midhat Paşa'nın konu ile ilgili raporlarını örnek olarak göstermiştir. Yazar söz konusu aşırı merkezîyetçiliğe karşı adem-i merkezîyet fikrinin ve savunucularının ortaya çıktığından bahsederek, bu konudaki tartışmanın I. Dünya Savaşı'na kadar devam ettiği üzerinde durmuştur.¹⁴

Husarî, genel olarak Osmanlı idaresindeki bütün Arap memleketleri hakkında şu kanaatlere sahiptir:

1. Bölge halkları Osmanlı kültüründen doğal olarak etkilenmişlerdir.¹⁵
2. Arap bölgeleri Osmanlı hâkimiyeti altına devletin en güçlü ve tecrübeli olduğu dönemde girmişlerdir.¹⁶
3. Osmanlı Devleti'nin Arap memleketleriyle ilişkisi XV. asır sonuna kadar hep iltifatlaşma ve hediyeleşme şeklinde olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti 1489-1490 yıllarında güneye doğru genişlemeye başlayınca işin rengi tamamen değişmiştir.¹⁷

Husarî eserinin bir yerinde de *Bağdat Demiryolu* meselesini işlemiştir. Yazar bu konuda II. Abdulhamid'in siyasetini şöyle anlatmıştır: “Abdülhamit Han'ın demiryolu siyaseti, dış politikası ile içice olmuştur. Batılı teşebbüs ve sermaye ve teknik merkezlerinin Türk demiryollarını doğrudan doğruya üzerlerine alamayacaklarını başka tavizler talep edeceklerini anlayarak demiryollarının inşası için işi siyasi bir faydaya bağlayarak hem devlet emniyetini garanti altına almak, hem de memleketi büyük bir askeri ve iktisadi kıymete kavuşturmayı düşünerek harekete geçmiştir. Yükselen endüstrisiyle İngiltere'nin karşısına dikilmekte olduğunu gördüğü Almanya'ya kollarını açmış ve karadan Hindistan demiryolunun en hassas istikametini çizen Anadolu-Bağdat demiryolunu Almanlara ihale etmiştir. Böylece, Batılı iki büyük ve rakip devleti,

¹³ Sâtî' el-Husarî, *el-Bilâdü'l-Arabiyye ve'd-Devletü'l-Osmâniyye*, Dâru'l-İlm, Beyrut 1960, s. 93.

¹⁴ el-Husarî, *el-Bilâdü'l-Arabiyye ve'd-Devletü'l-Osmâniyye*, s. 94.

¹⁵ a.g.e., s. 10.

¹⁶ a.g.e., s. 12.

¹⁷ a.g.e., s. 37.

kendi topraklarında tecelli edici bir karşılaşmaya davet ederek rekabeti kızıştırmıştır. Birinden birini tutmakla öbürünün şerrinden korunuyor ve hem devlet emniyetini sağlayıcı hem de vatanı demiryoluna kavuşturucu bir nimete erdirmeye çalışmıştır.”¹⁸

Yazara göre umdukları neticeyi bulamayan ve Alman rekâbetine karşı ko-yamayan İngilizler, Irak ve Kuveyt petrol yataklarından endişe duydukları için her fırsatta kargaşa çıkarmayı ihmâl etmemişlerdir. Bu sebeple Balfour kabine-sinde Demiryolu Şirketinden ayrıldıklarını 1903'te resmen ilan etmişlerdir. Yazar E.M. Earle'nin kitabından naklen, Sultan II. Abdülhamit'in Bağdat De-miryolu imtiyazını verirken "Aptal" olmadığı, ülkesinin çıkarlarını gözettiğini "Sultan Hamid ne olursa olsun, hiçbir zaman aptal değildir. Bağdat Demiryolu imtiyazını verirken bu akıllı ve aynı zamanda otokratın bir Alman tuzağına düşmüş olduğunu düşünmek saçmalık olur. Sultan Hamid'in vermek âdeti yoktu, vermekten kaçınmaz duruma düştüğü zaman da daima kendisi ve dev-leti için sonuna kadar kâr ettirecek şeyler verirdi." sözleriyle ifade etmiştir.¹⁹

Görüşlerini daha çok II. Osmanlı hâkimiyeti dönemine yoğunlaştırmış olan bir yazar da **Abdurrezzâk el-Hilâlî**'dir. Irak Maarif Nezâreti'nin desteğiyle basılmış olan *Tarihu't-ta'lim fi'l-Irâk fi'l-ahdi'l-Osmânî* (1638-1917), adlı ese-rinde yazar, Bağdat'ın Abbasiler döneminde çok parlak, zengin, müreffeh dö-nemler geçirmiş olduğu üzerinde özenle durmuştur. Ancak yazarın ifadelerine göre Hulagu istilası ve tahribi sonrası artık Bağdat sürekli inişli çıkışlı yaşamış, burasını İranlıların elinden kurtaran Osmanlılar döneminde de durum değiş-memiş, kötü yöneticilerle bölgede fakirlik, hastalık ve cehalet hiç bitmemiştir. Kontrol dilemeyen aşiretlerin isyanları, gasp, yol kesme ve soygunlarıyla geç-miştir.²⁰

Abdurrezzâk el-Hilâlî'ye göre Irak'ta özellikle II. Osmanlı hâkimiyeti dö-neminde bölge ciddi anlamda kötü yönetilmiş ve gerilemiştir. Yeniçerilerin taşkınlık ve isyanlarıyla ortaya çıkan huzursuzluk ve güvensizliğe bağlı istik-rarsızlık bölgenin kaderi olmuştur. 19.yüzyıl sonuna gelindiğinde dahi durum hala aynıdır, bölgeye anarşi hakimdir, cehalete bağlı hurafe bilgiler yaygındır.²¹

Hilâlî, Osmanlı Devleti'nin Bağdat'taki ikinci hâkimiyet dönemine ilişkin sosyal, dini, ekonomik, eğitim, ilmi ve kültürel alanlarını da içine alan kapsamlı bilgi ve değerlendirmeler sunmuştur.

¹⁸ a.g.e., s. 196.

¹⁹ a.g.e., s. 196-197.

²⁰ Abdurrezzâk el-Hilâlî, *Tarihu't-ta'lim fi'l-Irâk fi'l-ahdi'l-Osmânî* (1638-1917), Bağdat 1959, s.1-2.

²¹ A. el-Hilâlî, *Tarihu't-ta'lim fi'l-Irâk fi'l-ahdi'l-Osmânî*, s. 3.

Yukarıda değinildiği üzere Bölgenin Abbasilerden sonra düzene girmediğinden bahseden yazar, Osmanlı döneminde bölgenin eşkıya yatağı olduğunu belirtmiştir. Ona göre özellikle ikinci Osmanlı hâkimiyeti döneminde halk kendisini kendi imkanlarıyla korumuştur. Tarih kitapları aşiretlerle Osmanlı yönetimi arasında bitmek bilmeyen kavga ve çatışmalarıyla doludur.²²

Tarım ve ticaret konusunda ise yazar, ekilebilir alanların ancak %2'si kullanılabildiğini, ciddi manada açlık ve kıtlık yaşanmış olduğunu, veba, sıtma ve dizanteri gibi hastalıkların çok yaygın olduğunu ileri sürmüştür. Sulama işlerinin düzensizliği, su sedlerinin bakımsızlığı sebebiyle büyük sel felaketlerinin hayatı felç etmiş olduğunu belirten yazar, Hâşim el-Veterî'nin *Tarihu't-tıp fi'l-İrâk* (Bağdat 1939) adlı çalışmasına dayanarak 1905'e kadar Bağdat'ta sağlık idaresi diye bir şeyin olmadığını, ancak o yıldan itibaren tabip, belediye, sıhhi müfettiş, katip gibi görev/görevliler ihdas edilerek bir değişimin yaşanmış olduğunu kaydetmiştir.²³

Hilâlî, gelir kaynaklarının çok kısıtlı olduğu vilayette, iş imkanı bulunmadığını, dolayısıyla yaşam standardının çok düşük olduğunu savunarak, Osmanlı yönetiminin buna rağmen sürekli vergileri ağırlaştırdığını ileri sürmüştür. Bunlara karşı kendisini güçlendirmek isteyen halkın üretim gücünden ve alternatiflerinden de yoksun olduğu üzerinde duran yazar, Bağdat'tan diğer şehirlere ulaşım için muntazam yollar olmadığı için ticari ve normal ulaşım da arabalarına ek olarak nehir yolunun kullanıldığını belirtmiş, ayrıca mevcut yolların da çok güvensiz olduklarını ifade etmiştir.²⁴

Dış ticaret konusuna da değinen yazar, deve kafileleriyle yapılan bu ticaretin daha çok Bağdat-Halep arası olduğunu, bu şehirler arasında ulaşımın yaklaşık 50 gün sürdüğünü, 1861 yılı öncesinde telgraf iletişiminin de bulunmadığını belirtmiştir.²⁵

Osmanlı yönetiminde fakirlik, cehalet ve hastalıkların Bağdat halkının üç büyük düşmanı olduğunu savunan Hilâlî, Türk yöneticilerin halkı hakir görmesini ise acı bir durum olarak değerlendirmiştir. Ek olarak etnik ve dini/mezhebî farklılıkların bölge için çok önemli olduğuna dikkat çeken yazar, çoğunluğun Arap olduğu vilayette Kürtlerin, Türkmenlerin ve İranlıların da varlığına değinmiştir. Sünniler ve Şiiler arasındaki ilişkiyi ateşle barutun bir arada bulunması misali çok kötü bulan yazar, Sünnî Hanefî mezhebî mensubu

²² a.g.e., s. 31-32.

²³ a.g.e., s. 32-33.

²⁴ A. el-Hilâlî, *Tarihu't-ta'lim fi'l-İrâk fi'l-ahdi'l-Osmânî*, s. 33-34.

²⁵ a.g.e., s. 34.

olan Osmanlıların, Şii'leri devlet işlerinden menettikleri gibi, çocuklarını resmi okullara da almadıklarını ileri sürmüştür.²⁶

Abdürrezzâk el-Hilâlî, eserinin asıl konusu olan Osmanlı Bağdat'ında eğitim-öğretim konusunu oldukça geniş bir şekilde işlemiş ve şu ifadelerle konuya giriş yapmıştır: "Irak 1638'den 1917 yılına kadar Osmanlı devletinin yönetimindeydi. Osmanlı imparatorluğu tabiiyetindeki bu karanlık yüzyıllar, bir bütün olarak İslâm beldelerine şâmil idi. Çok köklü bir medeniyet geçmişi olan Irak, Medînetü's-Selâm ve hilafetin merkezi olmuş Bağdat, Osmanlı döneminde ise her alanda olduğu gibi ilmî ve kültürel anlamda da gerileme yaşamıştır. Öyle ki ilmi kurum adına sadece camiler, medreseler, ribatlar ve tekkeler bulunmaktaydı. Osmanlı padişah ve valilerinin Bağdat'ta medreseler inşası konusunda yarıştıkları söylenebilirse de, buralarda eğitim-öğretim sanki sadece dini işler ve konularmış gibi telakki ediliyordu. Gerek Doğu'da gerekse Batı'da (İslâmiyet ve Hristiyanlık'ta) talim(öğretim) fikri gerçekte ruhanî bir güzelliği gerçekleştirmeyi, yani dinî ve ahlâkî terbiyeyi çağırıştırır. Osmanlılar döneminde de, diğer İslâm beldelerinde olduğu gibi Bağdat'ta eğitim-öğretim son derece geleneksel bir tarzdaydı ve yeni bir şey öğrenme ve araştırmaktan ziyade, mevcut kültürel birikimin ezberi ve tekrarı idi. En büyük itibarı da fıkâh tahsili görüyordu."²⁷

Yazarın mezhebî farklılıklara bağlı yorumu ise şöyledir: "Osmanlıların Sünnî Hanefî mezhebinden olmaları da eğitim-öğretimi etkileyen bir nokta olmuştur. Zira Osmanlı Sünnî mezhebe itibar ederek, Bağdat'ta çok sayıda mensubu bulunan Caferîliği dışlamışlardır. Bu da söz konusu kesimler arasında ayrışmaya neden olmuştur. Bağdat valileri çeşitli dönemlerde vakıflar aracılığıyla medreseler kurmaya özen gösterirken, Caferîlere bu konuda bir destekleri olmamış, onlar kendi okullarını kendi imkanlarıyla açmışlardır. Yönetimin eğitim-öğretim alanında bu şekilde davranarak bir kesimi bizzat destekleyip diğer kesimi yok sayması şeklinde tezahür eden bozuk/anlamsız siyaseti bir anlamda cehaletin yaygınlaşmasının önünü açan bir durum olmuştur."²⁸

Hilâlî'nin eğitim-öğretim kurumlarına ilişkin tespit ve yorumlarını da benzer eleştiri tavrıyla ifade ettiğini görmekteyiz. Bu konudaki görüşleri de özetle şu şekildedir: "İslâm'ın ilk yıllarından itibaren öğretim bireysel gayretlerle gelişme göstermiştir. Toplum zamanla değişmiş, mevâlî, Türkler, Farslar vs. İslâmlaşmalarıyla etkileşimler yaşanmıştır. Bilinen ilk özel eğitim-öğretim kurumu Ketâtib denilen sıbyan mektepleridir. Bu kurumlar, XIX. yüzyıl ba-

²⁶ a.g.e., s. 35-36.

²⁷ a.g.e., s. 42.

²⁸ a.g.e., s. 43-44.

şında Osmanlı Devleti'nin modern eğitim-öğretim tarzına geçmeden önce çocukları eğittiği yegane kurumlardı. Devlet bu tarihlerden itibaren tedricen Ketâtibin yerini alacak ilk ve orta mektepler açmaya başlamıştır. Mekteplerin açılması Irak'a çok geç ulaşan bir uygulama olmuştur. Fakat bunların öncekilere göre sadece adları mektep olmuş, esasında eğitim-öğretimin içerik ve yönemi çok da değişmemiştir. Bunların gerçek anlamda işlemesi ise 1908 II. Meşrutiyet'ten sonra olmuştur. Ancak Ketâtib yine de mevcudiyetlerini devam ettirmiştir. Çünkü yeni açılan mekteplerde öğretim dili Türkçe olmuştur. Şii bölgelerde ise Ketâtib kendiliğinden kalmış oldu. Çünkü Türkler o bölgelerde bir iki tane dışında mektep açmadılar.²⁹

Sultan Abdülmecid zamanında Tanzimat'ın ilanı sonrasında modern mekteplerin açılmasında, ilim, fen ve sanatta dünyadaki gelişmeleri yakalamak endişesi güdüldüğünü dile getiren Hilâlî, Osmanlı Devleti'nin ilk iş olarak mekteplere yönelmiş olduğunu, medreseleri kendi haline bırakmış olduğunu kaydetmiştir. Çünkü ona göre medreseler genel olarak islahata kapalı bir zihniyetle hayattaydı ve buralarda değişiklik yapılması çok güçtü.³⁰

Osmanlı hayatının özellikle son dönemde ilmî ve kültürel aktivitelerden, canlılıktan yoksun bir halde olduğunu savunan Hilâlî, Sünnîlerin şiirinde padişahın methi, dine hizmet, sosyal ve milli konular öne çıkarken, Şîîlerin şiirlerinde ise şiir aracılığıyla Osmanlı yönetimine karşı bir tavrın hakim olduğunu belirtmiştir.³¹

Hilâlî, "*Bağdat Vilayetinde Okullar*" başlığı altında ise maddeler halinde Osmanlı yönetimince Bağdat'ta açılmış okullar hakkında bilgiler vermiştir. Bunların bazıları hakkında konumuza ışık tutacak bilgi ve görüşler şu şekildedir:

1. **İbtidâiye Mektepleri:** Osmanlı yönetimi bu okulları 1889'dan itibaren Bağdat merkezinde açmaya başlamıştır. İlk açılan okullar Hamidiye, Cedid Hasan Paşa, Osmaniye ve el-Kerh okulları olmuştur. İlk yıllarda bu okullara çok rağbet olmamıştır. Bunda halkın genel olarak eğitim-öğretimin gerekliliği noktasındaki bilgisizlik ve umursamazlıkları, çocuklarının dejenere olmaları endişesinin yanı sıra da öğretmen eksiklikleri etkili olmuştur. Bu okulların sayıca çoğalması Vali Namık Paşa zamanında olmuştur. 1905'te sayıları 20'ye, 1908 sonrasındaki gelişmeler ardından 1913'te 32'ye ulaşmıştır.

²⁹ A. el-Hilâlî, *Tarihu't-ta'lim fi'l-Irâk fi'l-ahdi'l-Osmânî*, s. 61-62.

³⁰ *a.g.e.*, s. 122-123.

³¹ *a.g.e.*, s. 125-126.

Bu okulların eğitim-öğretimi ise doğal olarak ilk düzeyde ve oldukça basit olmuştur. Alfabe, hesap, hendese, ilm-i hal ve'l-eşya, sağlık, tarih ve coğrafya dersleri başlangıç düzeyinde ve genel olarak **bütün okullarda Türkçe olarak okutulmuştur**. (Yazarın bu noktayı özenle vurguladığını görmekteyiz. Nitekim yazar s. 234-235'te öğretim dili konusunu müstakil bir başlıkla tekrar ele almıştır.) Öğrenim süresi 4 yıl olarak belirlenmiş olan bu okullara 6 yaşından itibaren öğrenci alınmıştır. Her bir okula birer muallim tayin edilmiş, bazı öğrencisi çok merkezi okullara ise ikişer tane öğretmen tayin edilmiştir. (Yazar bu bilgileri 1329/1913 salnamesine göre verdiğini belirtmiştir.)³²

2. **Rüşdiye Mektepleri:** Irak bölgesinde ilk açılan okullardır. 1870 yılında Bağdat valisi Midhat Paşa tarafından açılmıştır. Bu tarih İstanbul'da Rüşdiye mekteplerinin açılışından yaklaşık 30 yıl sonradır. Bunların Bağdat'ta açılmaları, modern/çağdaş kültürün neşri noktasında ilk adım olarak kabul edilir. Midhat Paşa bu okulların açılması ve hayatta kalmaları için çok çaba sarf etmiş, halkın uzak durduğunu fark edince çocuklarını göndermeleri için insanları bilgilendirip ikna etmeye çalışmıştır. Eğitim-öğretim düzeyi bakımından bu okullar zayıf kalmışlardır. **Çünkü Arapça öğretimi bile Türk muallimlerce ve Türk diliyle yapılmaya çalışılmıştır**. Diğer derslerde de durum aynıdır. Rüşdiyelerde öğretim süresi 3 yıldır. Bu okullara sadece İbtidâiye okulunu bitirenler alınmış bazı Rüşdiye okullarında aynı zamanda İbtidâiye sınıfları da bulunmuştur. Arap muallimlerin bu okullarda görev alabilmeleri ise çok sonraları mümkün olmuştur.³³
3. **İdâdiye Mektepleri:** Bağdat'taki ilk İdâdiyenin açılışı 1873 yılında Vali Redif Paşa zamanındadır. Öğrenim süresi 4 yıldır. Dersler Kimya, Coğrafya, Tarih, Ahlak, Cebir, Hendese, Kanun, İktisat, Hesap, Türk Edebiyatı, Türk Dili, Arap Dili, Farsça, Fransızca, Defter tutma, Din, Mâlumat-ı medeniye, Fizik, Hıfzu's-sıhha, Mekanik, Resim, ve Hüsn-i hatt şeklinde belirlenmiştir. Müfredattan anlaşılacağı üzere okulun oldukça yoğun bir ders yükü vardır. Hükümetin bu okullara önem verdiği açıkça görülmektedir. **Ancak bu okullarda da dersler Türkçe okutulmuştur**.³⁴

³² a.g.e., s. 153.

³³ A. el-Hilâli, *Tarihu't-ta'lim fi'l-Irâk fi'l-ahdi'l-Osmâni*, s. 155-156.

³⁴ a.g.e., s. 156-157.

4. **Sultânî Mektepleri:** Bu okullar Osmanlı yönetiminin 1913'te almış olduğu kararla İdâdiye okullarının yeni adı olmuştur. Kendi içinde İbtidâi ve Âlî olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.³⁵
5. **Înâs Mektepleri (Kız Okulları):** Bahsedildiği üzere Osmanlı coğrafyasında daha önceleri gayr-i Müslimlerin kızları için okullar açılmıştır. Ancak Müslüman kız çocukları okula gitmiyorlardı. Gelenek onlara evlerinde oturmayı ve cehalete mahkum olmayı emrediyordu. XIX. yüzyıl sonuna kadar Müslüman kız çocuklarının durumu bundan ibaret olmuştur. İlk kız mektebi ise hükümetin Vali Namık Paşa'ya (1899-1902) gönderdiği bir talimatla kurulmuştur. Bu sadece Bağdat'ta değil tüm Irak bölgesinde bir ilkti. Bu okul *Înâs Rüşdiyye Mektebi* olarak adlandırılmıştır. Burası Rüşdiyeye denk olmakla birlikte İbtidâiye sınıfları da kapsıyordu. İlk muallimi de Emine Şekûre Hanım olmuştur. Açıldığında 95 kız kaydedilmiştir. Sonraları bu sayı düşmüştür. Bu mektep 1908'e kadar Bağdat'taki tek resmi kız okulu olarak kalmıştır. Daha sonra 2-3 tane daha açılmıştır. İnâs mektebi ile ilgili en büyük sıkıntı bayan öğretmen temini olmuştur. Türklerden bu okullarda çalışacak öğretmen yoktu. Bu konuda Bağdat'taki Türk hükümetinin görevlilerinin eşlerinden yardım alınıyordu. 1914'te öğrenci sasiları 300'ü aşmıştır. (Yazar bu mektep açılmadan yıllar önce Bağdat Vilayeti Maarif Meclisi'nde açılması taraftarları ile muhalefet edenler arasında kız okulu ile ilgili çok sert tartışmalar yaşanmış olduğuna dikkat çekmiştir.)³⁶
6. **Mektebetü't-terakkî el-Ca'ferî el-Osmânî:** Osmanlı Devleti'nin Irak'taki siyaseti genel anlamda ayrımcılık siyaseti idi. Caferî kesimin çocuklarına karşı genel olarak muhtelif alanlarda bir ön yargı ve taassup vardı. Durumun en yaygın ve bariz göstergesi bunların çocuklarının okullardan mahrum edilmeleri idi. Bunlar için merhum Şeyh Şükür'ün XIX. yüzyıl sonlarında Bağdat'ta açmış olduğu dini öğretim veren bir medreseden başka yer yoktu. 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra ise hükümet çok sayıda okul açarken, Caferîlerin çocukları için de bir özel okul ihtiyacı olduğu kararlaştırılmıştır. Din adamlarının muhalefetlerinden ve düşmanlıklarından korkulmasına rağmen bunu gerçekleştirmişlerdir.³⁷

Abdurrezzâk el-Hilâlî, yukarıda saydığı bütün eğitim-öğretim kurumlarını organize eden *Dâiretü'l-Maârif* hakkında ise şu yorumlarda bulunmuştur:

³⁵ a.g.e., s. 157-158.

³⁶ a.g.e., s. 158-160.

³⁷ a.g.e., s. 172.

“Bağdat vilayetinde maârif idaresi oldukça basit ve iptidai bir şekildedir. En iyi denilebilecek zamanlarda dahi 3 kişilik bir personelden oluşan küçük bir merkezdi. Başında bir müdür bulunuyordu. Bu durum göstermektedir ki Osmanlı devleti Irak’ta kültürel ve bilimsel gelişmeyi ciddiye almamıştır. Bu idareye görevlendirilenlerin çoğu zaman ehil olmayan cahil ve tefekkürden yoksun insanlar olması söz konusu durumun bir delilidir. Şehrin entelektüel, kültürlü kesimi durumun farkında olarak hükümete defalarca şikayette bulunmuşlardır. Bağdat’a Nazım Paşa başkanlığında Islahat heyeti geldiğinde, bu konuda çok şikayet almış ve bunları itibara alarak vilayetteki görevlilerin çoğunu azletmiştir.” Maârif dairesinin ehil olmayan adamlarca yönetildiğini ısrarla vurgulayan yazar, azledilenlerin yerine daha kültürlü ve iyi insanların tayin edilmiş olduğunu belirterek, durumda pek değişiklik yaşanmadığını savunmuştur. Bağdat’ta manzaranın bundan ibaret olduğunu bakılırsa Musul ve Basra’da daha kötü olduğunu tahmin etmek gerekir demektir.³⁸

Maârif idaresinin parasal imkanlarına da değinmiş olan yazar “Maârif idaresi vilayet bütçesinden pay almaktaydı, ancak zaten kötü olan şartlar nedeniyle işe yarar bir miktar alamamaktaydı. Buna en çarpıcı örnek, 1909 yılında maârif idaresinin 5 ay süreyle muallimlere hiç maaş verememiş olması gösterilebilir. Söz konusu şartlar atında o muallimler hangi özveri ve güçle işlerine devam edebilmişlerdir? Bunu anlamak çok zordur.” şeklinde bir izahta bulunmuştur.³⁹

Osmanlı Bağdat’ında eğitim-öğretim faaliyetlerinden bahseden bir isim de, **Prof. Dr. Abdülhamid Ebû Süleyman**’dır. “el-Hayâtü’l-fikriyye fi’l-vilâyâtî’l-Arabiyye fi’l-ahdi’l-Osmânî” başlıklı tebliğinde, Arapların Osmanlı hâkimiyeti altında geçen zamanları hakkında genel değerlendirmelerde bulunmuş olan Abdülhamid Ebû Süleyman, burada genel olarak bütün Arap memleketlerinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin her aşamasında bir “Osmanlı sömürgeciliği”nden bahsedildiği üzerinde durmuştur. Bunun doğal bir sonuç olduğundan bahseden yazar, her milletin bir tarih bilinci taşıdığını ve yeni nesillerine geçmişte olan bitenler hakkında tarihî bilgiler aktarmaktan gafil kalmadığını dikkat çekmiştir. Medenî olarak geri kalmışlığın sebeplerini ortaya koyarken de tarihi olarak Osmanlı yönetimi altındaki dönemler olumlu veya olumsuz yaklaşımlarla ele alınmıştır.⁴⁰ Bu konuda gerçeklerin bilinmesinin çok

³⁸ A. el-Hilâlî, *Tarihu’t-ta’lim fi’l-İrâk fi’l-ahdi’l-Osmânî*, s. 229-230.

³⁹ *a.g.e.*, s. 230.

⁴⁰ Abdulhamid Ebû Süleyman, “el-Hayâtü’l-fikriyye fi’l-vilâyâtî’l-Arabiyye fi’l-ahdi’l-Osmânî”, *Osmanlı Araştırmaları Merkezi, III. Uluslar Arası Osmanlı Araştırmaları Kongresi “El-Hayâtü’l-fikriyye fi’l-vilâyâtî’l-Arabiyye esnâe’l-ahdi’l-Osmânî (Osmanlılar Döneminde Arap Vilayetlerinde Fikrî Hayat)”*, Zaguvan/Tunus, 1990, s. 45.

önemli olduğuna değinen yazar, esasında Arapların medeniyet sahasındaki geri kalmışlıklarının Osmanlı yönetimi öncesine götürülmesi gerektiğini, yönetsel anlamda da Osmanlının bölge halklarını zor kullanmayıp, hayat düzenlerini bozmadığına dikkat çekmiştir.⁴¹

Osmanlı Bağdat'ında fikrî-edebî hayat hususuna ise Ömer Musa Bâşâ'nın, *Tarihü'l-Edebi'l-Arabî (el-Asru'l-Osmanî)* adlı eserinde değindiğini görmekteyiz. Ona göre Osmanlı dönemi fikrî-edebî hayatı, bir dereceye kadar önceki durumun devamı niteliğinde olmuştur. Ancak dil faktörüne bağlı olarak kendine has birtakım özelliklere de sahip olmuştur. Yazara göre burada zikri gereken bir nokta vardır ki, o da bazı edebiyat tarihçilerinin de düştükleri bir hatadır ve Osmanlı padişahlarının Arapça bilmedikleri şeklindeki bir iddiadır. Bu tahminlerin gerçeklerle bağdaşmadığını belirten yazar, söz konusu bilgisini ispat için, IV. Murad'a ait Arapça şiir ve I. Abdülhamid'e ait Arapça kasideyi örnek olarak sunmuştur.⁴²

Yazar ayrıca Arapça'nın devletin hakim olduğu bütün coğrafyada yaygın ve resmi dil mesabesinde olduğunu belirtmiştir. Doğal olarak Türkçe ve Farsça'nın yaygınlığı üzerinde de duran yazar, özellikle bu iki dili bilmenin makam sahibi olmayı kolaylaştırmış olduğuna dikkat çekmiştir. Yazar Osmanlı dilinin söz konusu üç dilin bir arada kullanılması demek olduğunu belirtirken, bu dile en büyük katkıyı yapanın kökleri çok eski ve çok zengin olan Arap dili olduğunu vurgulayarak diğer yazarların tavrına benzer bir tavır sergilemiştir. Çünkü ona göre Osmanlı şairleri şiirlerinde Arapça ve Farsça'dan kelimeler kullanmadan edemezler, hatta tarz ve tür olarak da hep bu iki dile bağlı birikimi taklit ederlerdi.⁴³

Osmanlı Devleti'nin Bağdat'taki ikinci hâkimiyet döneminde dikkat çeken bir konu da yönetime karşı gerçekleştirilen ayaklanmalardır. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar süren bu ayaklanmalardan Abdülkerim Râfîk'in, *el-Arab ve'l-Osmâniyyûn (1516-1519)* adlı eserinde uzunca bahsettiğini görüyoruz. (s. 112)

Abdülkerim Râfîk, "Askeri Ayaklanmalar" başlığı altında Bağdat'taki durumu şöyle anlatmaktadır:

"Diğer Arap bölgelerde olduğu gibi Bağdat vilayetinde de, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı yönetimine karşı askeri ayaklanmalar görülmüş-

⁴¹ Abdulhamid Ebû Süleyman, "el-Hayâtü'l-fikriyye fi'l-vilâyâtî'l-Arabiyye fi'l-ahdi'l-Osmânî", s. 47.

⁴² Ömer Musa Bâşâ, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî (el-Asru'l-Osmanî)*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1989, s. 37-39.

⁴³ Ömer Musa Bâşâ, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, s. 39.

tür. Bu ayaklanmalar diğer Arap vilayetlerinde cereyan edenlerin en şiddetlilerindendi. Söz konusu ayaklanmaları Safevîler desteklemişlerdir, ayrıca Bağdat ve çevresinin çok farklı etnik-dinî gruplardan oluşması söz konusu duruma zemin hazırlamıştır.

XVII. yüzyıl başında Bağdat askeri Vali Hasan Paşa'yı şehir dışı etmiş, daha sonra Bağdat yeniçerilerinden Subaşı Bekir ayaklanması (1622'de) vukua gelmiş, bu dönemde çok ciddi boyutta iç karışıklıklar yaşanmıştır. 1623'te sular durulmuş, Subaşı Bekir cezalandırılarak yerine Süleyman Paşa vali yapılmışsa da bu dönemde Bağdat'ta iktisaden çok ciddi şekilde gerileme yaşanmıştır.”⁴⁴

IV. Murat'ın Bağdat'ı tekrar alışı anlatan yazar, burada idarenin yeniden düzenlendiğini, istikrar ve huzurun tekrar hakim olduğunu belirtmiş, kale ve burçların onararak bayındırlık faaliyetlerinin artmış olduğuna dikkat çekmiştir. Ancak yazar bu sükun ortamının çok fazla sürmediğini belirterek, ortaya çıkan yeniçeri isyanları üzerinde durmuştur. Bunlardan birini şöyle anlatmaktadır: “1647'de Bağdat valisi olan İbrahim Paşa, kendisini himaye eden Sadrazam Salih Paşa'nın öldürülmesinin ardından, kendi askerlerinden korkarak Bağdat'ın mahalli askerlerine sığınmıştır. Oradaki kapıkulu askerleri kale içinde bulunmaktaydılar. Şehir meydanına hakimdiler ve mahalli askeri güç ile çekişme ve rekabet halindeydiler. Sonunda hile yoluyla İbrahim Paşa'yı tutuklayıp, kaleye hapsedmişlerdir. Mahalli askerler onu kurtarmaya çalışmışlarsa da İbrahim Paşa'nın yardımcıları ve mahalli askeri yönetimden bazı komutanlar öldürülmüş, pek çoğu da hapsedilmiştir. Bu durum mahalli askeri gücün ve o dönemde çok etkisiz hale gelmiş olduğunu göstermektedir. Öyle ki Mahalli güç halkı Yeniçerilerden korumak gibi bir duruma düşmüş, bunda da yetersiz kalmıştır.”⁴⁵

Abdülkerim Râfik, yeniçerilerin görevlendirilen tüm valileri baskıları altına almak suretiyle Bağdat'ın hakimi olmuş olduklarını ileri sürerek, söz konusu durum hakkında “Hatta denilebilir ki valiler yeniçerilerin İstanbul'a açılan pencereleridir.”⁴⁶ ifadesini kullanmıştır.

Yazar yeniçerilerin durumu ile ilgili olarak da şunları anlatmıştır: “Bağdat'ta yeniçerilerin nüfuzunun artması fuhuş ve rezilliklerin de artmasına sebep olmuştur. Basra valisini kendi hükmü altına alma girişimleri olmuş. Örneğin 1653 yılında aralarında meydana gelen savaşlarda Basra'daki hezimetleri nedeniyle Bağdat'taki nüfuzları zayıflamıştır. Bu hezimetlerle ilgili şehirde çok dedikodu yapılmış, sözler uydurulmuş, hırsızlık çoğalmış ve ortaya çıkan oto-

⁴⁴ Abdülkerim Râfik, *el-Arab ve'l-Osmâniyyûn*, s. 136-139.

⁴⁵ *a.g.e.*, s. 213.

⁴⁶ *a.g.e.*, s. 214.

rite boşluğu nedeniyle halk silahlanarak kendi canlarını korumaya çalışmışlardır. Durumu istismar eden bazı yeniçeriler, mahalli askeri gücün nüfuzunun bitip, yeniçeri sultanının kaim olmasına bağlı olarak saflar tamamen ayrılıp, açık bir şekilde 1656 yılı sonlarında Bedevilere karşı baskı ve te'dib hamleleri başlamış, bu durum 17. yy sonuna kadar devam etmiştir. Yani yeniçeriler, yerli askeri gücü tamamen etkisiz hale getirerek şehirde istedikleri gibi davranmışlardır. Hatta durumdan istifade eden valilere devletin selameti için ek vergiler koydurtmuşlardır. Bu durum bütün Arap aleminde Osmanlı yönetimine olan saygı, güven hürmeti zedelemiştir. Yönetimin yeniçerilere gösterdiği zafiyet bir yeniçeri ağasının 1661'de Bağdat valisi olarak tayin edilmesine kadar gitmiştir. 1674 yılına kadar devam etmiştir.”⁴⁷

Abdülkerim Râfîk, 1689-90 yılları arasında Bağdat ve Irak'ta yaşanmış olan genel kıtlığa bağlı olarak ortaya çıkan karışıklıkları, isyanları ve devletin söz konusu gelişmeler karşısındaki tavrını da şöyle ifade etmiştir: “İnsanlar köylerinden Musul, Bağdat gibi şehirlere kaçmaya başlamışlardır. Sosyal, iktisadî ve sağlık alanda kriz yaşanmış, ortaya çıkan veba salgınında çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Buna bir de fırsatçıların, yağmacıların çıkardığı anarşik olaylar eklenmiştir. Ancak bunlar yaşanırken, devlet iktisadi problemleri aşmak için yine de bölge halkına yüklenmiş, ek vergiler koymuştur. Söz konusu durumdan istifade eden pek çok kabile isyan etmiştir. Karışıklıklardan sonra Bağdat tekrar Osmanlı yönetimine dönmüş, ancak özellikle Safevilerce desteklenen Bedevi kabilelerin kontrol altına alınması çok zor olmuştur. Bu kabileler genel olarak Osmanlı yönetimine itaat etmedikleri gibi bulundukları bölgelerde huzur ve istikrarı tehdit etmişler, hatta kimi yerlerde halkı kendilerine haraç vermeye zorlayarak Osmanlıya karşı tavra yönlendirmişler, devleti aidat ve vergilerden mahrum etmişlerdir. Öyle ki, bölgelerinden geçen ticaret kervanlarına ve hac kafilelerine can güvenlikleri karşılığında vergi koymuşlar, hacıları dönüşte kendilerine birtakım mallar getirmeye mecbur etmişlerdir.”⁴⁸

3. Bazı Genel Değerlendirmeler

Bazı yazarların eserlerinde ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler olmayıp birtakım genel ifade ve görüşlere rastlanmıştır. Örneğin aslen avukat olan Abbas el-Azzâvî, *Tarihu'l-Irak Beyne İhtilaleyn*, adlı eserinde Bağdat'ın Osmanlı hâkimiyeti öncesi durumundan hayli bahsettikten sonra, tarihine bakıldığında Irak'ta tarih boyunca suların hiç durulmamış olduğunun açıkça görüldüğüne dikkat çekmiştir. Yazar, Safevîler Bağdat'ta kötü bir yönetim sergilediği için

⁴⁷ Abdülkerim Râfîk, *el-Arab ve'l-Osmâniyyûn*, s. 214-215.

⁴⁸ a.g.e., s. 216-217.

onlara karşı büyük bir nefret oluştuğunu belirtmiş, bunun Osmanlı fethini kolaylaştırdığını kaydetmiştir. Yazar Osmanlı Devleti'ni Doğu'nun en büyük devleti olarak gördüğünü ifade etmiştir.⁴⁹

Yine benzer şekilde Abdülaziz Muhammed eş-Şennâvî'nin, dönem farkı olmaksızın Osmanlı'nın Bağdat'taki yönetimini inanç turizmi ve dini/etnik farklılıklar bağlamında değerlendirmesi dikkat çekicidir. Irak'ta çok sayıda mukaddes mekanın bulunduğunu belirten yazar, özellikle Irak'ta Şii kesimin çok sayıda kutsal mekana sahip olduğunu belirtmiş, kutsal mekanların bakım ve idaresi, bekçi ve hizmetçi tayinlerinin (Güldâr yani hâmilu'l-mefâtiḥ) Dârü'l-Evkâf el-Osmâniyye tarafından yürütüldüğünü anlatırken bu kısımda sık sık Osmanlı hoşgörüsünden bahsetmiştir.⁵⁰

Yazar eserin bir başka yerinde ise XIII. yüzyıl ortalarında Moğol istilası sonrası Abbasi yönetiminin kaybolmasıyla dağılmış olan Arap aleminin, Osmanlı yönetimi altında yeniden birlik olduğunu belirtmiştir. Din, dil, kültür, gelenek-görenek uyumunun bunda çok önemli bir etken olduğunu ifade eden yazara göre serbest dolaşım ve istediği işi yapma vs. gibi özgürlüklerle Osmanlı yönetimi altında Araplar en iyi yıllarını yaşamışlardır.⁵¹

Diğer yandan Osmanlı devletinin Arap ülkelerinde Şiiliğin yayılmasını önlemede gösterdiği azmi de dikkate değer bulan yazar,⁵² ayrıca bu devletin Araplar yararına yaptığı en önemli şeyin Sina'da bir Yahudi devletinin kurulmasına karşı çıkmak ve buna engel olmak olduğunu belirtmesi⁵³ önemli bir tavidir.

SONUÇ

Tebliğde, Bağdat'ın Osmanlı yönetimi altında geçirdiği dönemlerin çağdaş Arap tarihçilerce nasıl işlendiği ele alınmaya çalışılmıştır. Belirtildiği üzere Bağdat'ta Osmanlı yönetimi 1534-1622 ve 1638-1917 yılları arasında olmak üzere iki dönemde ele alınmaktadır. Araştırmalar göstermiştir ki, esasında iki dönem arasında gerçekte bir farklılık söz konusudur. Birinci dönem tarihçilerin genel olarak iyi bir Osmanlı yönetiminden bahsettiği; ikinci dönem ise kötü ve bozuk bir Osmanlı yönetiminden bahsedildiği dönemlerdir. İlk dönemin iyi görülmesinde en önemli etken hem Kanuni ile başlayan ciddi ve hizmet

⁴⁹ bk. Abbas el-Azzâvî, *Tarihu'l-Irak Beyne İhtilaleyn*, Bağdat 1935, III, 376.

⁵⁰ bk. Abdülaziz Muhammed eş-Şennâvî, *ed-Devletü'l-Osmâniye*, II, 803-813, 814-817.

⁵¹ eş-Şennâvî, *ed-Devletü'l-Osmâniye*, II, 936.

⁵² *a.g.e.*, II, 964-965.

⁵³ *a.g.e.*, II, 966.

anlayışına dayalı bir yönetimin olması hem de Bağdat ve çevresinin önceki Safevî yönetiminde ciddi baskı ve zulüm görmüş olmasıdır.

Görüş ve değerlendirmeleri üzerinde durduğumuz bütün yazarlar Bağdat'taki ikinci Osmanlı hâkimiyeti döneminde, devlet merkezinin madden olduğu gibi manen de Bağdat'tan uzak olduğunda hemfikirdirler. Özellikle vilayete tayin edilen üst düzey görevlilerin suiistimalleri durumu sürekli kötüye götürmüştür. Neticede ortaya çıkan ayaklanmalar huzur, istikrar ve ekonomiyi yok etmiştir. II. Osmanlı hâkimiyeti dönemi, birinciye göre sert ve adaletsiz geçmiş, bazılarına göre de derin yaralar açmıştır. Yazarlarda genel olarak Tanzimat ve daha sonra da II. Meşrutiyet ile vilayetin imkanlarının iyileştiğine dair bir kanaat hakimdir.